

**Η ΑΜΦΙΘΥΜΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΑΤΗΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ
ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ
ΚΑΙ ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ.
- Ο εσωτερικός διάλογος στο Σ.τ.Ε. και οι αποκλίσεις
από τη νομολογία του Ε.Δ.Δ.Α.**

E. B. BENIZEΛΟΣ

A. Οι Σ.τ.Ε. (Ολομ.) 1749 και 1750/2019

Με τις 1749 και 1750/2019 αποφάσεις της Ολομέλειας του Σ.τ.Ε. ακυρώθηκαν οι αποφάσεις του Υπουργού Παιδείας του 2017 με τις οποίες είχαν εγκριθεί τα προγράμματα διδασκαλίας των Θρησκευτικών αφενός μεν στο δημοτικό και στο γυμνάσιο, αφετέρου δε στο λύκειο. Οι αποφάσεις αυτές ελήφθησαν από Ολομέλεια ευρύτερης σύνθεσης (25 μελών μετά ψήφου και 2 πάρεδρων) σε σχέση με τις προηγούμενες σχετικές αποφάσεις 660 και 926/2018 που ελήφθησαν από Ολομέλεια περιορισμένης σύνθεσης (17 μέρα ψήφου μελών)¹. Ακολουθούν όμως, κατά πλειοψηφία, την ίδια ερμην-

1. Το παρόν σχόλιο αποτελεί συνέχεια μιας πιο συστηματικής παρουσίασης των απόψεων μου για το μάθημα των θρησκευτικών υπό τον τίτλο «Το μάθημα των θρησκευτικών και ο δημόσιος χώρος - Το συνταγματικό και διεθνές νομικό πλαίσιο της διδασκαλίας των θρησκευτικών και το δικαίωμα εξαίρεσης από αυτή» που περιλαμβάνεται στο: ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, *Η Δημοκρατία μεταξύ Ιστορίας και συγκυρίας*, εκδ. Πατάκη, 2018, σ. 459 επ., όπου και επίμετρο για τον σχολιασμό της Σ.τ.Ε. (Ολομ.) 926/2018 καθώς και περαιτέρω υπομνηματισμός. Από τα σχόλια που προκάλεσαν οι Σ.τ.Ε. (Ολομ.) 660 και 926/2018 βλ. Ν. ΡΟΖΟΣ, «Το μάθημα των θρησκευτικών. Σκέψεις με αφορμή τις αποφάσεις της ΟλΣτΕ 660 και 926/2018», ΔτΑ 77 (2018) 523 επ. όπου και ειδική αναφορά στον τρόπο με τον οποίο συγκροτήθηκε η Ολομέλεια που έλαβε τις αποφάσεις αυτές σε σύγκριση με τον τρόπο συγκρότησης της όταν εξέδωσε συναφείς αποφάσεις στο παρελθόν, όπως η. 2285/2001.

νευτική αντίληψη ως προς το άρθρο 16 § 2 Σ., παρότι λειαινούν κάπως τη διατύπωση της μείζονος σκέψης. Αποφεύγουν, πιο συγκεκριμένα, να κατηγορήσουν τον κανονιστικό νομοθέτη για προσηλυτισμό επειδή οργάνωσε με τις προσβαλλόμενες πράξεις του ένα μάθημα με θρησκευολογικές και συγκριτικές διαστάσεις και όχι ένα αμιγώς ομολογιακό μάθημα απευθυνόμενο αποκλειστικά στους χριστιανούς ορθόδοξους μαθητές.

Και αυτές συνεπώς οι αποφάσεις της Ολομέλειας του Σ.τ.Ε. υιοθετούν, κατά πλειοψηφία, την άποψη ότι από το άρθρο 16 § 2 συνάγεται υποχρέωση της πολιτείας να οργανώνει και παρέχει στους χριστιανούς ορθόδοξους μαθητές, του γυμνασίου και του λυκείου, τη διδασκαλία μαθήματος θρησκευτικών που έχει καθαρό ομολογιακά περιεχόμενο ορθόδοξου χριστιανικού χαρακτήρα. Εφόσον αυτό το διδακτικό περιεχόμενο είναι σαφές και θεολογικά «αμόλυντο» και εφόσον παρέχεται επαρκώς από πλευράς ωρών διδασκαλίας, μπορεί να προστίθενται ως διακεκριμένο τμήμα της ύλης και θρησκευολογικά στοιχεία.

Κρίσιμες συνταγματικές διατάξεις για τη μείζονα σκέψη του Δικαστηρίου είναι, όπως σημειώθηκε, το άρθρο 16 § 2 που ερμηνεύεται συστηματικά σε συνδυασμό με το προοίμιο («Εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος») και τα άρθρα 2 § 1, 3, 5 §§ 1 και 2, 13, και 21 § 1 (η οικογένεια ως θεμέλιο της συντήρησης και προαγωγής του Έθνους και η παιδική ηλικία τελούν υπό την προστασία του κράτους). Για δυο από τις παραπάνω διατάξεις, το άρθρο 5 § 1 και 13 § 1, η κρατήσασα γνώμη σημειώνει ότι περιλαμβάνονται στον πυρήνα των μη υποκειμένων σε αναθεώρηση διατάξεων κατά το άρθρο 110 § 1, άρα επιτείνεται η ερμηνευτική τους επιρροή².

Οι σχετικές διατάξεις της Ε.Σ.Δ.Α. (άρθρα 9 για τη θρησκευτική ελευθερία και 14 για την απαγόρευση διακρίσεων) και του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου (άρθρο 2 για το δικαίωμα των γονέων να εξασφαλίζουν τη μόρφωση και την εκπαίδευση των παιδιών τους σύμφωνα «προς τας ιδίας

2. Η κατ' επανάληψη αναφορά της κρατήσασας και των συγκλινουσών γνώμων, αλλά και των μειοψηφιών της Σ.τ.Ε. (Ολομ.) 1749/2019, όπως και της ομόφωνης Σ.τ.Ε. (Ολομ.) 1759/2019 στην ερμηνευτική σημασία που έχει η ένταξη ορισμένων συνταγματικών διατάξεων στον μη υποκειμένο σε αναθεώρηση πυρήνα του άρθρου 110 § 1, με φέρνει με χαρά πολλά χρόνια πίσω, στην επί υφηγεσία πραγματεία μου, Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, *Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975*, εκδ. Παρατηρητής, 1984, σ. 178 επ. (Η ερμηνευτική σημασία του άρθρου 110 παρ. 1 και η χρήση του από τη νομολογία).

αυτών θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις») μνημονεύονται σε χωριστή σκέψη. Επιχειρείται όμως στη συνέχεια (σκέψη 16) όχι η σύμφωνη με το άρθρο 2 του ΠΠΠ ερμηνεία του άρθρου 16 § 2 Σ., αλλά η ερμηνεία του άρθρου 16 § 2 υπό το πρίσμα του προοιμίου, του άρθρου 3 και της έννοιας της επικρατούσας θρησκείας αλλά και του άρθρου 21 § 1. Από την τελευταία αυτή διάταξη συνάγεται συνταγματική υποχρέωση σεβασμού της θρησκευτικής συνείδησης (ταυτότητα) του παιδιού που διαμορφώθηκε μέσα στην οικογένεια του, προφανώς σύμφωνα με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των γονέων του λαμβανομένης προφανώς υπόψη και της πρακτικής του νηπιοβαπτισμού παρότι αυτό δεν σημειώνεται ρητά. Η διεργασία βεβαίως αυτή μέσα στο συνταγματικά προστατευόμενο κέλυφος της οικογένειας αφορά κάθε πιθανό τύπο οικογένειας και όλες τις πιθανές εκδοχές θρησκευτικών αλλά και φιλοσοφικών πεποιθήσεων με όριο τη δημόσια τάξη και το συμφέρον του παιδιού η υγεία ή η ζωή του οποίου δεν μπορεί να εκτίθεται σε κίνδυνο λόγω των θρησκευτικών ή φιλοσοφικών πεποιθήσεων των γονέων (πχ άρνηση μετάγγισης αίματος ή εμβολιασμού)³. Από το προοίμιο και την κατά το άρθρο 3 § 1 έννοια της «επικρατούσας θρησκείας» το Δικαστήριο συνάγει το τεκμήριο ότι η συντριπτική πλειονότητα των οικογενειών έχει ενσταλάξει στα παιδιά της τη θρησκευτική συνείδηση του ορθόδοξου χριστιανού. Συνεπώς κατά τη λογική συνεπαγωγή του Δικαστηρίου η θρησκευτική συνείδηση που το κράτος μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος έχει συνταγματική υποχρέωση να αναπτύσσει είναι αυτή του ορθόδοξου χριστιανού με διασφαλισμένο το δικαίωμα αποχής (θα δούμε υπό ποιες προϋποθέσεις) και όπου αυτό είναι αναγκαίο λόγω συγκέντρωσης μεγάλου αριθμού μαθητών και πρακτικά εφικτό την προσφορά «μειονοτικού» μαθήματος θρησκευτικών.

Η κρατήσασα γνώμη συνεχίζει ερμηνεύοντας το άρθρο 2 του ΠΠΠ υπό το πρίσμα της παραπάνω ερμηνείας του άρθρου 16 § 2 Σ. Προβαίνει δηλαδή σε σύμφωνη με το εθνικό Σύνταγμα ερμηνεία του άρθρου 2 του ΠΠΠ και κατ'

3. Βλ. ενδεικτικά, Γ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟ, «*Η άρνηση μετάγγισης αίματος ως αντίρρηση συνείδησης και ως στοιχείο πολιτιστικού πλουραλισμού*», ΤοΣ, 1/2017, σ. 91 επ. που αναφέρεται στην προστασία των ανηλίκων από τέτοιου είδους αντιρρήσεις συνείδησης των γονέων ή των ασκούντων την επιμέλεια.

επέκταση των άρθρων 9 και 14 της Ε.Σ.Δ.Α., χωρίς να λαμβάνει υπόψη της την αυτονομία των εννοιών της Ε.Σ.Δ.Α. και των πρόσθετων πρωτοκόλλων⁴.

Πιο συγκεκριμένα, η κρατήσασα γνώμη θεωρεί ότι ο κανονιστικός νομοθέτης υπό τον έλεγχο του δικαστή της συνταγματικότητας, οφείλει να σεβαστεί τη βούληση της συντριπτικής πλειονότητας των γονέων που ανήκουν κατά τεκμήριο στην ορθόδοξη εκκλησία ως εκκλησία της επικρατούσας θρησκείας και προκειμένου να αναπτύξει τη θρησκευτική συνείδηση των τέκνων τους που φοιτούν στα γυμνάσια και τα λύκεια να οργανώσει ένα δογματικά καθαρό, δηλαδή ομολογιακό μάθημα απευθυνόμενο σε ορθόδοξους χριστιανούς. Ένα μάθημα που να αναπτύσσει την προσχολικά ή και μεταγενέστερα αλλά πάντως «κατ' οίκον», διαμορφωμένη ορθόδοξη χριστιανική θρησκευτική συνείδηση της πλειονότητας των μαθητών που ανήκουν στο ορθόδοξο δόγμα επειδή το θέλουν οι γονείς τους. Άρα ο δικαστής της συνταγματικότητας και της νομιμότητας των κανονιστικών πράξεων ενεργεί εξ ονόματος της συντριπτικής πλειονότητας που συγκροτούν οι ορθόδοξοι χριστιανοί γονείς τα δικαιώματα των οποίων –αυτό λέει η Ολομέλεια– δεν σεβάστηκε ο νομοθέτης, ο τυπικός και στη συνέχεια ο κανονιστικός.

Η κρατήσασα άποψη θεωρεί ότι αυτή η ερμηνευτική προσέγγιση διασφαλίζει το περιεχόμενο της θρησκευτικής ελευθερίας και πιο συγκεκριμένα της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης των γονέων των μαθητών που ανήκουν στο «επικρατούν» ορθόδοξο δόγμα και το ειδικότερο δικαίωμά τους που προβλέπεται ρητά στο άρθρο 2 του (Πρώτου) Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Ε.Σ.Δ.Α. να εξασφαλίζουν την εκπαίδευση των παιδιών τους με βάση τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις. Ενώ μάλιστα από το άρθρο 1 του ΠΠΠ δεν συνάγεται δικαίωμα του κάθε γονέα να αξιώνει από το κράτος την οργάνωση και προσφορά μαθήματος για το παιδί του που να ανταποκρίνεται στις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις του⁵, το Σ.τ.Ε. θεωρεί ότι από το άρθρο 16 § 2 Σ. συνάγεται υποχρέωση του κράτους να οργανώνει και να προσφέρει μάθημα θρησκευτικών σύμφωνα με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των γονέων που ανήκουν στην επικρατούσα θρησκεία.

4. Βλ. Λ.-Α. ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ, *Εισαγωγή*, σ. 6-7 και τους αναφερόμενους στην υποσημ. 33, σε Λ.-Α. ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ (διεύθ.) *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ερμηνεία κατ' άρθρο*, 2η έκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2017.

5. ECtHR, *Case of Papageorgiou and Other v. Greece*, final, 31.1.2020, σκέψη 76.

Το Σ.τ.Ε. με τις σχολιαζόμενες αποφάσεις προφανώς εκλαμβάνει ότι εκφράζει τη βούληση των γονέων που τεκμαίρονται ως ορθόδοξοι χριστιανοί, το τεκμήριο όμως αυτό μπορεί, σε μια δημοκρατική πολιτεία, να το επικαλεστεί πρωτίστως ο νομοθέτης όταν πρόκειται για κρατική λειτουργία, εκτός και αν προβληθεί ισχυρισμός παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων έστω ενός γονέα που παρεμποδίζεται στην άσκηση του δικαιώματος αποχής του παιδιού του από μάθημα που δεν συνάδει με τις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές του πεποιθήσεις. Ο δικαστής στην περίπτωση αυτή καλείται να προστατεύσει τη μειονότητα ή ακόμη και ένα άτομο στο πλαίσιο μιας έννομης τάξης όχι μόνο δημοκρατικής αλλά και φιλελεύθερης και δικαιοκρατικής.

Διατυπώνεται μάλιστα και επάλληλη αιτιολογία της πλειοψηφίας που βασίζεται στην αρχή της θρησκευτικής ισότητας, η οποία παραβιάζεται – αυτό είχε διατυπωθεί και στις Σ.τ.Ε. (Ολομ.) 660 και 926/2018– όταν για τους Εβραίους, Μουσουλμάνους ή Ρωμαιοκαθολικούς μαθητές οργανώνεται (υπό προϋποθέσεις) ομολογιακού χαρακτήρα μάθημα, ενώ το αντίστοιχο δεν διασφαλίζεται για την πλειοψηφία των ορθόδοξων χριστιανών μαθητών. Πρόκειται όμως για συγκρίσιμες καταστάσεις; Η μεταχείριση θρησκευτικών μειονοτήτων (το εντοπίζει και μια από τις μειοψηφούσες γνώμες) επιβάλλει στην Πολιτεία να συνεκτιμήσει και άλλες παραμέτρους εκτός από τις επιστημονικές και παιδαγωγικές επιλογές ως προς το χαρακτήρα ενός μαθήματος που απευθύνεται στη συντριπτική πλειονότητα. Οι παράμετροι δε αυτές μπορεί να οδηγήσουν στην εισαγωγή μέτρων affirmative action υπέρ των θρησκευτικών μειονοτήτων⁶. Στο εσωτερικό άλλωστε της πλειονότητας όσοι επιθυμούν να κάνουν πιο εντατική άσκηση της θρησκευτικής τους ελευθερίας διαθέτουν τη θεσμική εγγύηση η Ορθόδοξη Εκκλησία να είναι η εκκλησία της «επικρατούσας θρησκείας», να έχει τη μορφή ΝΠΔΔ, με κρατικά αμοιβόμενους θρησκευτικούς λειτουργούς, που οργανώνει ελεύθερα και με όλα τα αναγκαία μέσα τις κατηχητικές της δράσεις όχι ως κρατικές αλλά ως εκκλησιαστικές.

6. Βλ. Γ. ΓΕΡΑΠΕΤΡΙΤΗΣ, σχόλια στο άρθρο 116, σε Φ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ/Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ/Χ. ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ/Γ. ΓΕΡΑΠΕΤΡΙΤΗΣ (εκδ.), *Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, εκδόσεις Σάκουλα, 2017, σ. 1793 επ., Γ. ΓΕΡΑΠΕΤΡΙΤΗΣ, *Affirmative action policies and judicial review worldwide, jus Gentium Series Comparative Perspectives on Law and Justice*, no. 43, 2015, Σ.-Ι. ΚΟΥΤΝΑΤΖΙΣ, *Affirmative action in education: The trust and honesty perspective*, TFCLCR, 2002. 187.

Από την άλλη πλευρά, το Σ.τ.Ε. θέλει να σεβαστεί τη νομολογία του Ε.Δ.Δ.Α. και το άρθρο 2 του ΠΠΠ της Ε.Σ.Δ.Α. και αναγνωρίζει το δικαίωμα σε εύκολη και, όπως θεωρεί, «απροϋπόθετη» δήλωση αποχής από το μάθημα των Θρησκευτικών με μόνη την επίκληση λόγων θρησκευτικής συνείδησης και με την παρότρυνση στον νομοθέτη να οργανώνεται «ισότιμο» μάθημα (πχ ηθικής) εάν συγκεντρώνεται επαρκής αριθμός μαθητών⁷. Είναι προφανές ότι πρόθεση της πλειοψηφίας των σχολιαζόμενων αποφάσεων είναι να αποκρούσει την υποχρέωση υποβολής υπεύθυνης δήλωσης (με ό,τι αυτό σημαίνει από πλευράς πιθανής ποινικής ευθύνης) των γονέων ανηλικού μαθητή ή του ίδιου του ενηλικού μαθητή ότι δεν είναι χριστιανός ορθόδοξος προκειμένου να απέχει από ένα ομολογιακό μάθημα θρησκευτικών. Μια παρόμοια προϋπόθεση παραβιάζει προδήλως το Σύνταγμα, την Ε.Σ.Δ.Α. και την ενωσιακή και εθνική νομοθεσία περί προστασίας των προσωπικών δεδομένων. Όπως όμως θα δούμε ακόμη και η επίκληση λόγων θρησκευτικής συνείδησης χωρίς ρητή δήλωση ότι (ο γονέας και κατ' ακολουθία) ο μαθητής δεν είναι χριστιανός ορθόδοξος, χωρίς τον νομικό τύπο της υπεύθυνης δήλωσης και χωρίς έλεγχο της ακρίβειας της δήλωσης από τη σχολική διοίκηση, συνιστά παραβίαση της αρνητικής θρησκευτικής ελευθερίας γιατί είναι υποχρεωτική δημόσια δήλωση περί των θρησκευτικών πεποιθήσεων.

B. Η ΑΠΔΠΧ 28/2019

Αυτή την παρατήρηση διατύπωσε η ΑΠΔΠΧ με την απόφαση της 28/2019, σε συνέχεια προηγούμενων αποφάσεων της (77Α/2002, 94/2015) για συναφή θέματα που ήσαν επίσης σαφείς και κατηγορηματικές και σε αρμονία με τη νομολογία του Ε.Δ.Δ.Α.. Ακόμη όμως και η επίκληση λόγων «συνείδησης» (και όχι ρητά «θρησκευτικής συνείδησης») που υποδεικνύει η ΑΠΔΠΧ, όταν το ζήτημα για το οποίο γίνεται επίκληση της ρήτρας συνείδησης είναι η αποχή από το μάθημα των θρησκευτικών συνιστά παραβίαση της αρνητικής θρησκευτικής ελευθερίας. Υπό τις συγκεκριμένες περιστάσεις η δήλωση που

7. Επειδή όμως το άρθρο 2 του ΠΠΠ προστατεύει όχι μόνο τις θρησκευτικές αλλά και τις φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων ζήτημα αποχής μπορεί να τεθεί και σε περίπτωση ενός «ισότιμου» προς το ομολογιακό μάθημα των θρησκευτικών μαθήματος «ηθικού» ή φιλοσοφικού περιεχομένου. Βλ. ECtHR, *Folgero et autres c. Norvège*, της 29.6.2007 (σκέψεις 98-99). Πιο αναλυτικά, Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, ό.π. (υποσημ. 1).

επικαλείται λόγους συνείδησης έστω και γενικά διατυπωμένη συνιστά καταγραφή και επεξεργασία ευαίσθητου προσωπικού δεδομένου που αφορά τις θρησκευτικές πεποιθήσεις.

Γ. Η Σ.τ.Ε. (Ολομ.) 1759/2019

Είναι από την άποψη αυτή πιο καθαρή η ερμηνευτική επιλογή που κάνει –και μάλιστα ομόφωνα– η Σ.τ.Ε. (Ολομ.) 1759/2019 με την οποία ακυρώθηκε η κανονιστική πράξη του Υπουργού Παιδείας για την αναγραφή του θρησκευματος στα πιστοποιητικά σπουδών του γυμνασίου. Η Ολομέλεια του Σ.τ.Ε. με την απόφασή της αυτή έκρινε ότι όχι μόνο η υποχρεωτική αλλά και η προαιρετική εγγραφή, άρα και μόνη η ύπαρξη σχετικού πεδίου στα σχετικά έγγραφα, παραβιάζει την προστατευόμενη στο Σύνταγμα και την Ε.Σ.Δ.Α. θρησκευτική ελευθερία (θετική και αρνητική), τη θρησκευτική ισότητα και τη θρησκευτική ουδετερότητα του κράτους ως θεσμική εγγύηση που τις περιβάλλει, αλλά και την εθνική και ενωσιακή νομοθεσία περί προσωπικών δεδομένων.

Η Σ.τ.Ε. (Ολομ.) 1759/2019 και οι Σ.τ.Ε. (Ολομ.) 1749-1750/2019 δημοσιεύθηκαν την ίδια ημέρα (20.9.2019) έχουν όμως ληφθεί από διαφορετικές συνθέσεις του ίδιου σχηματισμού. Συνιστούν συνεπώς πολύ ενδιαφέρον δείγμα του ερμηνευτικού και νομολογιακού σχετικισμού που συνάπτεται, ως εγγύηση εξέλιξης και ελευθερίας, με το κράτος δικαίου και ειδικότερα με τον διάχυτο, συγκεκριμένο και παρεμπόδιοντα (τύποις τουλάχιστον) χαρακτήρα του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας. Την ίδια βεβαίως ώρα –ας μου επιτραπεί η παρένθεση– διατηρούνται οι αυστηρές νομοθετικές προϋποθέσεις του παραδεκτού της αίτησης αναίρεσης ενώπιον του Σ.τ.Ε. που θέτουν ως φραγμό επί του παραδεκτού την σταθερότητα της νομολογίας του Σ.τ.Ε. και των διοικητικών δικαστηρίων.

Όπως πάντως σημειώθηκε, κατά τη νομολογία του Ε.Δ.Δ.Α. δικαίωμα αποχής διασφαλίζεται από το άρθρο 2 του ΠΠΠ ακόμη και όταν το μάθημα έχει θρησκευτικό, φιλοσοφικό ή μικτό χαρακτήρα. Άρα ούτε το τυχόν «ισότιμο» μάθημα μπορεί να είναι υποχρεωτικό χωρίς δυνατότητα αποχής. Το δικαίωμα αποχής διασφαλίζεται μάλιστα όχι μόνο για όσους είναι άθεοι, αγνωστικιστές, πιστοί, οπαδοί ή μέλη άλλου χριστιανικού δόγματος ή άλλης θρησκείας αλλά και για όσους είναι κατά την αντίληψή τους μέλη της ορθόδοξης εκκλησίας, αλλά θέλουν να έχουν χαλαρή ή επιλεκτική σχέση με

αυτή ή δεν θέλουν να δηλώσουν τίποτα ως προς τις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις.

Δ. Η απόφαση του Ε.Δ.Δ.Α. στην υπόθεση Παπαγεωργίου και άλλοι κατά Ελλάδα

Λίγες εβδομάδες μετά τη δημοσίευση τόσο της Σ.τ.Ε. (Ολομ.) 1749/2019 όσο και της Σ.τ.Ε. (Ολομ.) 1759/2019, δημοσιεύθηκε η απόφαση του Ε.Δ.Δ.Α. στην υπόθεση *Παπαγεωργίου και άλλοι κατά Ελλάδα* της 31.10.2019 που κατέστη οριστική στις 31.1.2020. Το Ε.Δ.Δ.Α. επιβεβαιώνει τη σταθερή νομολογία του ως προς το μάθημα των θρησκευτικών. Στη διαδικασία υπέβαλαν γραπτές παρατηρήσεις η National Secular Society, το Ελληνικό Παρατηρητήριο Συμφωνιών Ελσίνκι και το ΕΛΙΑΜΕΠ. Το Δικαστήριο επισημαίνει μεταξύ άλλων ότι «το κράτος απαγορεύεται να επιδιώκει τον στόχο της κατήχησης που μπορεί να θεωρηθεί ότι δεν σέβεται τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων» (σκέψη 75). Και ότι η υποχρέωση υποβολής υπεύθυνης δήλωσης από τους γονείς στην οποία θα αναφέρεται ότι το παιδί τους δεν είναι ορθόδοξος χριστιανός, σε συνδυασμό μάλιστα με την αναγραφή του θρησκευάτος στα πιστοποιητικά σπουδών, συνιστά απαράδεκτο βάρος για τους γονείς που τους εκθέτει σε κίνδυνο αποκάλυψης ευαίσθητων πτυχών της προσωπικής τους ζωής (σκέψεις 85-88). Το Ε.Δ.Δ.Α. έκρινε ότι η Ελλάδα παραβίασε το άρθρο 2 του ΠΠΠ υπό τα νομοθετικά, διοικητικά και νομολογιακά δεδομένα που αφορούσαν την υπόθεση.

Ε. Εκκρεμή ζητήματα που προκύπτουν από τον εσωτερικό διάλογο στο Σ.τ.Ε. και τη νομολογία του Ε.Δ.Δ.Α.

Στο στάδιο συνεπώς που βρίσκεται σήμερα η σχετική νομοθεσία και κυρίως η νομολογία αφενός μεν του Σ.τ.Ε. αφετέρου δε του Ε.Δ.Δ.Α., τα ζητήματα που πρακτικώς τίθενται είναι, νομίζω, τα εξής:

Πρώτον, η διασφάλιση της δυνατότητας απαλλαγής όποιου ανηλίκου μαθητή το ζητούν οι γονείς του (οι ασκούντες τη γονική μέριμνα) ή όποιου ενηλίκου μαθητή το ζητά ο ίδιος, χωρίς καμία άλλη προϋπόθεση: χωρίς ούτε καν επίκληση λόγων συνείδησης ή πολύ περισσότερο θρησκευτικής συνείδησης. Η δήλωση μπορεί να γίνεται σε οποιαδήποτε τάξη ανεξάρτητα από το αν ο μαθητής είχε παρακολουθήσει το μάθημα σε προηγούμενη τάξη ή θελήσει να το παρακολουθήσει σε επόμενη.

Δεύτερον, αν οργανωθεί και παρασχεθεί ως εναλλακτική λύση για τους μαθητές που απαλλάσσονται από το μάθημα των θρησκευτικών ένα «ισότιμο» μάθημα ηθικής ή φιλοσοφίας ή θρησκευιολογίας με στοιχεία πχ κοινωνικής ανθρωπολογίας και ιστορίας της τέχνης και πάλι μπορεί να τεθεί ζήτημα κατά το άρθρο 2 του ΠΠΠ της Ε.Σ.Δ.Α. και το εκεί κατοχυρωμένο δικαίωμα των γονέων να εκπαιδευτεί το παιδί τους (και πολύ περισσότερο κάθε ενήλικας) με βάση όχι μόνο τις θρησκευτικές αλλά και τις φιλοσοφικές του πεποιθήσεις. Συνεπώς ένα παρόμοιο «ισότιμο» μάθημα πρέπει να εναρμονίζεται με τις εγγυήσεις της πολυφωνίας και της θρησκευτικής και φιλοσοφικής ουδετερότητας του κράτους. Άρα δεν μπορεί να θεωρηθεί ως «τελική» λύση η νομοθετική και κανονιστική συμμόρφωση προς τις ΣτΕ (Ολομ.) 1749-1750/2019 και η οργάνωση ενός ομολογιακού μαθήματος των θρησκευτικών σε όλες μάλιστα τις βαθμίδες της εκπαίδευσης.

Τα εκκρεμή ζητήματα είναι πρακτικά είναι όμως και ερμηνευτικά. Αφορούν τη μέθοδο και κυρίως τους κανόνες ερμηνείας του Συντάγματος και της Ε.Σ.Δ.Α.. Τα ζητήματα αυτά τα θέτει η νομολογία του Ε.Δ.Δ.Α. αλλά και ο εσωτερικός διάλογος στο ΣτΕ. Είδαμε ήδη την ταυτόχρονη δημοσίευση δυο αποφάσεων της Ολομέλειας (1749 και 1759/2019) καταφανώς διαφορετικής αντίληψης ως προς την ερμηνεία των κρίσιμων διατάξεων του Συντάγματος. Στην 1759/2019 δεν γίνεται καν αναφορά στο προοίμιο και στο άρθρο 3. Το άρθρο 13 ερμηνεύεται σε αρμονία προς τα άρθρα 9 και 14 της Ε.Σ.Δ.Α., με επίκληση της ερμηνευτικής επίτασης που παρέχει η συμπερίληψη του άρθρου 13 § 1 στον πυρήνα των μη αναθεωρούμενων διατάξεων του άρθρου 110 § 1, αλλά χωρίς συσχέτιση με το άρθρο 3 και πολύ περισσότερο το προοίμιο. Στην Σ.τ.Ε. (Ολομ.) 1749/2019 διατυπώθηκαν εκτός από την κρατήσασα γνώμη, ενδιαφέρουσες γνώμες αφενός μεν ειδικότερες και συγκλίνοσες με την πλειοψηφία, αφετέρου δε μειοψηφούσες.

Η πρώτη συγκλίνουσα με την πλειοψηφία γνώμη εξαγγέλλει τους κανόνες ερμηνείας που ακολουθεί: Την τυπική ισοδυναμία των συνταγματικών διατάξεων (υπέρ ίσως του κανονιστικού περιεχομένου του άρθρου 3 σε σχέση με το μη υποκείμενο σε αναθεώρηση άρθρο 13 § 1) και την ερμηνεία του Συντάγματος σε αρμονία προς την Ε.Σ.Δ.Α.. Η γνώμη αυτή αποκλείει όχι μόνο τον κατηχητικό χαρακτήρα του μαθήματος των θρησκευτικών αλλά και τον χαρακτήρα του ως «δογματική ομολογία πίστεως».

Η δεύτερη συγκλίνουσα με την πλειοψηφία γνώμη αποκλείει επίσης τον κατηχητικό αλλά και τον θρησκευολογικό χαρακτήρα του μαθήματος και θεωρεί αυτονόητο τον μη υποχρεωτικό του χαρακτήρα.

Η βασική μειοψηφούσα γνώμη επιμένει σε ένα μάθημα αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό, όχι κατηχητικού χαρακτήρα, που μπορεί να απηχεί όμως τις θέσεις της επικρατούσας θρησκείας, εφόσον προβλέπεται διαδικασία απαλλαγής που δεν παραβιάζει τη θρησκευτική ελευθερία των μαθητών. Σε αυτό το μάθημα επιβάλλεται να συμπεριλαμβάνονται θρησκευολογικά, φιλοσοφικά ή αλλά στοιχεία. Κρίσιμη είναι και η αντίληψη που δηλώνει η βασική μειοψηφούσα γνώμη ως προς τον οριακό χαρακτήρα του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας του σχετικού τυπικού νόμου, ενώ οι ουσιαστικές εκτιμήσεις και οι παιδαγωγικές επιλογές της κανονιστικής διοίκησης εκφεύγουν του ακυρωτικού ελέγχου.

Η δεύτερη μειοψηφούσα γνώμη αντικρούει την αντίληψη της κρατήσασας γνώμης ως προς το κανονιστικό περιεχόμενο και την ερμηνευτική επιρροή του προοιμίου και του άρθρου 3 Σ., θεωρεί ότι ο όρος «θρησκευτική συνείδηση» στο άρθρο 16 § 2 έχει περιεχόμενο ταυτόσημο με αυτό που έχει ο ίδιος όρος στο άρθρο 13 § 1 και όχι με αυτό που έχει όρος «επικρατούσα θρησκεία» στο άρθρο 3. Επιμένει ότι υποκείμενο του άρθρου 16 § 2 είναι όλοι οι Έλληνες και όλοι οι ευρισκόμενοι στην ελληνική επικράτεια και όχι μόνο όσοι ανήκουν στην επικρατούσα θρησκεία. Καταλήγει συνεπώς στη θέση ότι η πολιτεία, στο πλαίσιο της θρησκευτικής ουδετερότητας και αμεροληψίας, οφείλει να οργανώσει ένα μάθημα που απαγορεύεται να είναι κατηχητικό και δεν είναι υποχρεωτικό να είναι ομολογιακό. Ένα μάθημα πολυφωνικό και αξιολογικά ουδέτερο. Για παράδειγμα, ένα μάθημα κατά βάση θρησκευολογικό με ιδιαίτερη έμφαση στην επικρατούσα θρησκεία.

Η τρίτη μειοψηφούσα γνώμη υπογραμμίζει ότι τα άρθρα 1 §§ 1 και 2, 5 § 1 και 13 § 1 δεν υπόκεινται σε αναθεώρηση κατά το άρθρο 110 § 1 Σ. και προτείνει την υπό το πρίσμα τους ερμηνεία του άρθρου 16 § 2. Υπό την έννοια αυτή το ίδιο το Σύνταγμα επιτάσσει, κατά τη γνώμη αυτή, τον θρησκευολογικό χαρακτήρα του μαθήματος χωρίς όμως ευχέρεια απαλλαγής. Είδαμε όμως ότι η νομολογία του Ε.Δ.Δ.Α. θέλει να διασφαλίζεται η δυνατότητα απαλλαγής ακόμη και από ένα τέτοιο μάθημα εφόσον τίθεται ζήτημα θρησκευτικών ή φιλοσοφικών πεποιθήσεων.

Από τα ζητήματα που θέτουν οι μειοψηφούσες γνώμες, ιδιαίτερη σημασία νομίζω ότι έχει το ζήτημα της οριοθέτησης του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας και του ακυρωτικού ελέγχου της νομιμότητας μιας κανονιστικής διοικητικής πράξης επιστημονικού και παιδαγωγικού, άρα «τεχνικού» περιεχομένου για το curriculum της διδασκαλίας ενός μαθήματος στο δημοτικό, το γυμνάσιο και το λύκειο⁸. Το Υπουργείο Παιδείας συγκρότησε επιτροπή από ειδικούς επιστήμονες και παιδαγωγούς-θεολόγους εν προκειμένω. Διεξήχθη διάλογος πρωτίστως με την Εκκλησία της Ελλάδος και διαμορφώθηκε ένα πρόγραμμα θεολογικά και παιδαγωγικά «σύγχρονο» και «προοδευτικό» σε αντίθεση με «παραδοσιακές» ή «συντηρητικές» απόψεις, χωρίς η Εκκλησία να θεωρήσει, στη φάση εκείνη, ότι υπάρχει δογματική απόκλιση ή παραποίηση εκδηλώνοντας επισήμως τέτοιου επιπέδου αντιδράσεις. Είναι προφανώς άλλο οι επίσημες αντιδράσεις της Εκκλησίας και άλλο οι αντιδράσεις ενός σωματείου θεολόγων που συγκρούεται με άλλο σωματείο θεολόγων γύρω από θεολογικές ή παιδαγωγικές αντιλήψεις ή οι ατομικές αντιδράσεις ορισμένων επισκόπων. Άλλωστε πρόκειται για μάθημα του δημοσίου σχολείου (συμπεριλαμβανομένων και των ιδιωτικών που λειτουργούν υπό κρατική εποπτεία) και όχι για κατήχηση ως θρησκευτική και πιο συγκεκριμένα εκκλησιαστική δραστηριότητα. Η πλειοψηφία της Ολομέλειας στην Σ.τ.Ε. 1749/2019 φέρεται να έχει θεολογική γνώση, ορθόδοξη πίστη και ομολογιακή ή ακόμη και κατηχητική ευαισθησία μεγαλύτερη από τις Θεολογικές Σχολές, τις εκκλησιαστικές οντότητες της δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου (που εκφράζονται από αυτό) στην ελληνική επικράτεια και από την επιτροπή ειδικών που συγκρότησε το αρμόδιο Υπουργείο.

Αξίζει νομίζω να τεθεί το ακόλουθο ερώτημα: Το Σ.τ.Ε. μπορεί να ελέγξει, με παρόμοια ερμηνευτική προσέγγιση, το πρόγραμμα όλων των μαθημάτων που συνδέονται με την ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης που προβλέπεται, όπως και η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης, ως σκοπός της εκπαίδευσης στο άρθρο 16 § 2 Σ.; Τα φιλολογικά και ιστορικά μαθήματα, η διδασκαλία των στοιχείων του δημοκρατικού πολυεύματος, η θεμα-

8. Προβληματισμός απολύτως συναφής με αυτόν που προκάλεσε τα τελευταία χρόνια η οικονομική κρίση. Βλ. Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, *Η οικονομική κρίση ως δικανική πρόκληση. Η καμπύλη του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των «μνημονιακών» μέτρων*, εκδόσεις Σάκκουλα, 2020.

τολογία της έκθεσης ιδεών ή κάθε νεωτέρου μαθήματος που υποκαθιστά την έκθεση είναι όλα τμήματα του σχολικού προγράμματος ιδιαίτερος κρίσιμα από την άποψη αυτή. Μπορεί άραγε με αίτηση ακυρώσεως να προβληθούν λόγοι σχετικοί με την απουσία, την υποβάθμιση ή την εσφαλμένη προσέγγιση κεφαλαίων της ελληνικής ή ευρωπαϊκής ιστορίας ή πτυχών του εθνικού αφηγήματος και να ζητηθεί η ακύρωση των σχετικών κανονιστικών πράξεων του Υπουργού Παιδείας;

Το ερώτημα αυτό αναδεικνύει το αδιέξοδο ενός τόσο εντατικού δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας στο όνομα της ομολογιακής καθαρότητας που υπερβαίνει ακόμη και το σημείο της εκ των πραγμάτων ισορροπίας μεταξύ Κράτους και Εκκλησίας ως προς τη διδασκαλία των Θρησκευτικών. Παραμένουν συνεπώς ακόμη ανοικτά πολλά κρίσιμα προβλήματα ερμηνείας των άρθρων 3, 13, 16 § 2 Σ. υπό το πρίσμα της Ε.Σ.Δ.Α. και του άρθρου 2 του ΠΠΠ.